

Opretholdelse og genskabelse af engarealer

Af Vibeke Solvang

Engens betydning har igennem tiderne ændret sig som følge af udviklingen i landbruget. Engen var før udskiftningen en altafgørende faktor som foderkilde til husdyrholdet, men har i dag stort ingen betydning for landbruget, hvilket har betydet en nedgang i arealet fra omkring ca. 25% af landets samlede areal i 1800 til i dag omkring 5%. Til gengæld spiller engene i dag en stor natur- og landskabsmæssig samt kulturhistorisk værdi og i 1992 blev de enge, der ikke allerede var omfattet af Naturforvaltningsloven beskyttet. På en beskyttet eng må den hidtidige landbrugsdrift fortsætte, men arealet må ikke ændres ved fx. omlægning, dræning og opdyrkning.

I artiklen vil jeg belyse nogle af de muligheder amterne har for at bevare de engarealer, vi har tilbage samt for at få genskabt tidligere engarealer. De to eksempler er: De miljøvenlige jordbrugsforanstaltninger og etablering af våde enge. I forbindelse med, at

vi får genskabt engarealer skal vi være klar over, at vi ikke vil få genskabt de samme enge, som vi havde tidligere. Desuden har mange af de eksisterende engarealer skiftet karakter i form af ændret artsrigdom for planter og dyr som følge af en mere intensiv udnyttelse af arealerne bl.a. ved gødskning og dræning.

Hvad er en eng?

Begrebet eng bruges ofte som fællesbetegnelse for flere naturtyper, men i denne artikel vil eng overvejende være en kulturpåvirket "naturtype", der er skabt enten ved høslæt, græsning af mose og rørsumpe eller ved fældning af pilekrat og skovsumpe (se Fig. 1). Den er påvirket af ferskvand, ligger overvejende på lavbund og op til vandløb. Vegetationen er meget artsrig og består af lavtvoksende og lyskrævende arter. Denne naturtype kaldes en fersk eng.

Vibeke Solvang, f. 1969, cand. scient. i kulturgeografi, ansat ved Vestsjællands Amt, Natur & Miljø, hvor hun bl.a. arbejder med de miljøvenlige jordbrugsforanstaltninger. Tidligere ansat som forskningsassistent ved Den Kongelige Veterinær- og Landbohøjskole, hvor hun sammen med Jørgen Primdahl og Erling Andersen har udgivet: Miljøvenlige jordbrugsforanstaltninger og de Særligt Følsomme Landbrugsområder 1994-1996. Evaluering af MVJ-ordningens iværksættelse og betydning.

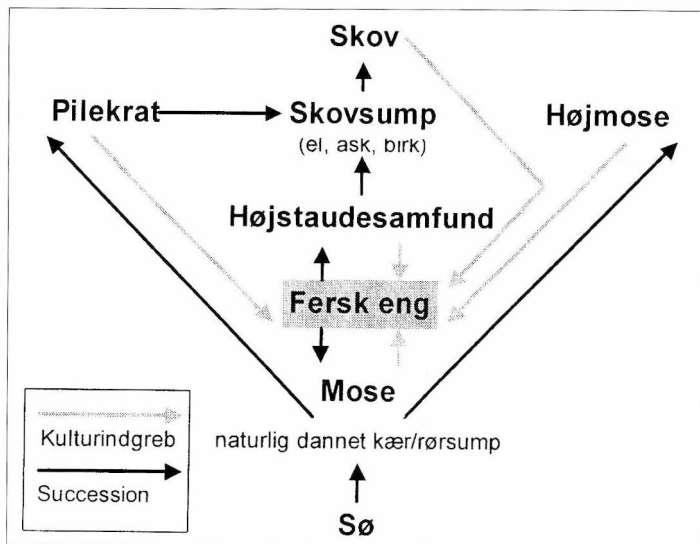

Fig. 1. Den ferske eng udvikles fra eller til andre naturtyper ved menneskelig påvirkning eller succession. Kilde: Larsen, S. N & Vikstrøm, T.

For at engene fortsat kan oprettholdes skal der ske en vedvarende og ensartet udnyttelse i form af slæt og/eller græsning, men det oprindelige engplantesamfund er truet på forskellig vis. Hvis landbrugsdriften hører op, vil der i løbet af ganske få år ske en tilgroning, der til slut udvikles til en sumpskov, mens gødskning, dræning, vandindvinding mv. vil få de sjældne arter til at forsvinde.

I 1992 blev de ferske enge større end 2500 m² medtaget i naturbeskyttelsesloven som en beskyttet naturtype på linie med moser, overdrev, søer, strandenge mv.¹ Beskyttelsen betyder, at der ikke må foretages ændringer i tilstanden af engen. Dvs. engene må fortsat gerne udnyttes med den hidtidige landbrugsdrift, men der må fx. ikke graves grøfter, drænes eller

gødskes hvis der ikke tidligere er gødsket.

Det var amternes opgave at registrere de beskyttede enge, hvilket er sket ud fra 4 cm kort, luftfotos og ved besigtigelse. Denne registrering findes i dag på kort og bliver løbende revideret. I registreringen skelnes der mellem natureng og kultureng, hvor naturengen drives meget ekstensivt og aldrig omlægges, mens kulturengen drives mere intensivt bl.a. mht. gødskning, den omlægges med længere mellemrum og er mindre artsrig mht. flora end naturengen er.

Enge, der omlægges hyppigere end hvert 7-10. år eller høstes med en mellemafgrøde hyppigere end hvert 7-10. år defineres som kulturgræsmarker og er ikke omfattet af Naturbeskyttelsesloven.

Engenes kulturhistorie

I årtusinder har mennesket anvendt de lysåbne græsarealer som fodergrundlag for deres husdyr, og helt frem til udskiftningen spillede engen en vigtig rolle som foderareal. Der var en snæver sammenhæng mellem eng og ager, idet husdyrgødning blev anvendt som næringsstof på ageren, og det var mængden af høg til husdyrene, der afgjorde hvor mange kreaturer man havde og dermed hvor stort et areal, der kunne dyrkes. Engen blev kaldt agerens moder.

Før udskiftningen bestod ressourcemrådet uden for landsbyen af tre

dele: indmarken, der blev dyrket, udmarken samt eng og skov, der blev anvendt til græsning og høslæt. I 1600-tallet var de udyrkede arealer altdominerende, og de dyrkede arealer var kun "små øer" i landskabet. Efterhånden som bl.a. nye dyrkningssystemer så småt begyndte at vinde frem blev flere udyrkede arealer inddraget i dyrkningen.

I forbindelse med udskiftningen, der fandt sted omkring 1800, skete der en yderligere opdyrkning af de arealer, der hidtil havde henligget udyrket eller anvendt som græsningsarealer. Årsagerne til den øgede opdyrkning var at gårdene blev flyttet

Fig. 2. Engkabbelejen, som ofte ses på engen. Foto: Peter De Neergaard.

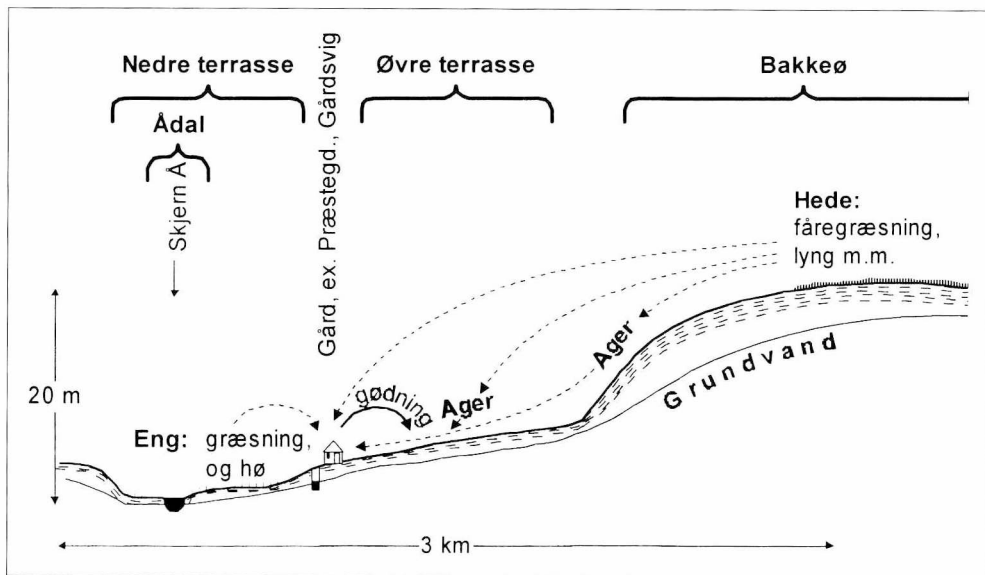

Fig. 3. Principskitse af arealanvendelsen samt næringstoftransporten i et midt- og vestjysk ådalslandskab. Kilde: Jensen, Kr. M & Jensen, R.

ud, der blev indført teknologiske forbedringer bl.a. dræning og mergling samt ændrede dyrkningssystemer, hvor man fandt andre fodermuligheder til husdyrholdet, fx isåning af kløver i græsmarken, udlæg af rajgræs og fodring med korn. Senere gik man over til at bruge roer, importeret korn og kraftfoder og derved havde engen mistet sin betydning som fodergrundlaget til husdyrholdet. Et stigende befolkningstal i Danmark samt industrialiseringen i England, der betød større indenlandsk efterspørgsel og større afsætningsmuligheder udenlands var ligeledes medvirkende årsager til opdyrkningen.

Som et eksempel på engens betydning i 1800-tallet vil jeg beskrive det ådalssystem, som fandtes i langt størstedelen af de midt- og vestjyske ådale og som var baseret på husdyrholdet. Som det fremgår af Fig. 3 bestod systemet af et engareal, der hovedsageligt blev anvendt til hø til brug for vinteren, ageren der fik tilført gødning fra husdyrholdet samt et hedeareal, der bl.a. blev brugt som græsningsareal og som næringsstoftilskud til ageren, når asken fra hede-tørven blev spredt ud herpå. Man søgte hele tiden at forbedre jorden i dette landbrugssystem bl.a. ved at anlægge vandingskanaler, der løb parallelt med åen et niveau højere

end åen og som fik vand ledt op fra den opstemmede å. Arealer kunne nu overrisles og blev derved omdannet til vandingsenge.

Engene udgjorde sammen med moserne i 1800 ca. 25% af landets areal, men blev reduceret kolossalt frem til 1861, hvor engene udgjorde ca. 6,2% af landets areal (se fig. 4a og 4b). I 1912 var arealet faldet til 5,7 %, og det faldt frem til 1987, hvorefter det har været nogenlunde konstant endog med en lille stigning. Af dette areal omlægges cirka halvdelen aldrig, mens den anden halvdel omlægges hvert 4.-5. år eller sjældnere².

I dag har engen kun betydning lokalt på den enkelte bedrift, hvor den hovedsageligt anvendes til afgræsning for ungkreaturer og kødkvæg, mens malkekvæget bliver på græsarealerne omkring gården for at lette landmandens arbejdsbyrde. Mange steder er kvæget imidlertid forsvundet, som følge af landbrugets strukturudvikling, hvilket betyder, at arealerne gror til³.

De fleste af de arealer, der idag udnyttes, drives langt mere intensivt end tidligere. Mange arealer er blevet drænet og en stor del gødskes. Allerede første gang der tilføres kunstgødning sker der en markant ændring af floraen, og mange sjældne arter er forsvundet som følge af denne intensivisering.

Engen har til gengæld fået stor betydning for samfundet med sine natur-, landskabs- og kulturhistoriske værdier. Samfundet ønsker at bevare

de få rester af eng, der er tilbage og derfor er engen i dag en beskyttet naturtype som omtalt tidligere.

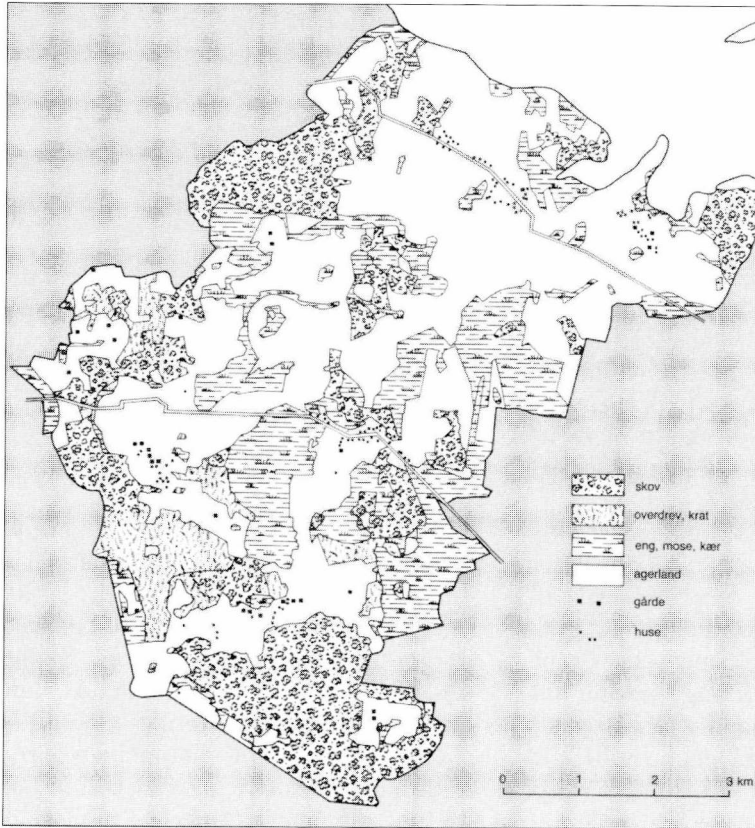
Eksempler på amternes mulighed for at sikre og genskabe engene

I det følgende vil jeg beskrive to af de muligheder, som amterne har for at sikre den fortsatte opretholdelse af engene samt for at genskabe tidligere engarealer.

De miljøvenlige jordbrugsforanstaltninger

De miljøvenlige jordbrugsforanstaltninger (MVJ-ordningen) er en EU-ordning, der bl.a. skal bidrage til at nå målene for Fællesskabets politik på landbrugs- og miljøområdet. Sigtet med MVJ-ordningen er bl.a., at den skal fremme miljøvenlige produktionsmetoder samt ekstensivere produktionen, fremme hensynet til miljø, natur og landskab, tilskynde til pleje af opgivne landbrugs- og skovarealer samt til langsigtet udtagning af hensyn til miljøet⁴.

MVJ-ordningen består af en række 5- eller 20-årige foranstaltninger, hvor landmanden får tilskud til at gøre landbrugsdriften mere ekstensiv. De absolut mest efterspurgte foranstaltninger er græsaftalerne, der omfatter opretholdelse af allerede eksisterende vedvarende græsarealer eller omlægning til vedvarende græs med betingelser om bl.a. at gødskningen ned sættes eller ophører samt at der ikke

*Fig. 4a. Areal-
anvendelsen i
Stokkemærke
sogn på Lol-
land 1809.
Kilde: Bjørn, C.*

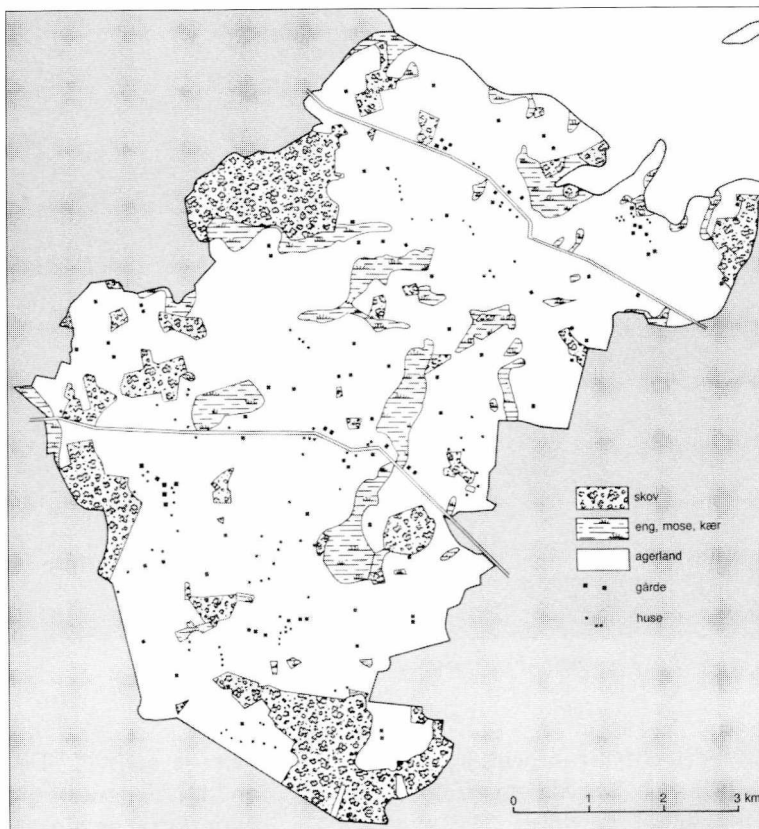
anvendes pesticider. Desuden er foranstaltningen: Udtagning af agerjord populær. Her tages arealet helt ud af landbrugsmæssig drift og omdannes til et naturareal.

Ordnningen blev implementeret i Danmark i 1994, og den blev de første år administreret af Strukturdirektoratet, men administreres i dag af amterne.

Ordnningen er frivillig og var de første år rettet mod samtlige landmænd,

men med et tillæg, hvis det ansøgte areal lå inden for et særligt følsomt landbrugsområde (SFL-område). Senere er ordningen blevet målrettet mod SFL-områderne, således at det kun er arealer i et SFL-område, der kan blive omfattet af ordningen. Denne målretning er sket for at sikre den størst mulige positive virkning på miljø og natur for de givne økonomiske midler. SFL-områderne bliver udpeget af amterne og revideres en gang

Fig. 4b. Areal-
anvendelsen i
Stokkemærke
sogn på Lol-
land 1839-42.
Ved sammenlig-
ning med fig.
4a ses, at der er
sket en væsent-
lig opdyrkning
af eng, mose og
skovarealer.

årligt efter en vejledning fra Føde-
vareministeriet. Udpegningen sker
ud fra allerede kendte miljø- eller
naturproblemer, men hidtil har det
først og fremmest drejet sig om at
beskytte vandmiljøet⁵. På landsplan
er der udpeget omkring 370.000 ha
SFL-områder, hvoraf ca. 40 % er ud-
peget som områdetypen ferske lav-
bundsområder⁶.

Der er på landsplan i perioden
1994-1998 indgået aftaler på omkring

70.000 ha, hvor græsaftalerne omfatter
ca. 80 % af arealet⁷. En meget stor del
af de aftaler, der er indgået i Vest-
sjællands Amt er indgået på beskyt-
tede arealer (ferske enge, strandenge
og overdrev).

MVJ-ordningens betydning for engene

I forbindelse med en evaluering af de
miljøvenlige jordbrugsforanstaltning-
er som er udført på Landbohøjskolen

Fig. 5. Ferske enge. Foto: Jan Krause Pedersen.

for Strukturdirektoratet⁸, blev MVJ-ordningens betydning/effekt for bl.a. landskabet vurderet. Det skete bl.a. ud fra interviews med landmænd.

Langt de fleste af græsaftalerne er indgået på vedvarende græs og lavbund, dvs. på arealer, der ofte er beskyttet efter Naturbeskyttelsesloven. Kun på 13 % af det indgåede aftaleareal er der tale om en omlægning af omdriftsarealer. Hovedparten af landmændene svarer, at hvis de ikke havde indgået en MVJ-aftale ville de arealer, der blev omlagt i forbindelse med MVJ-aftalen være forblevet i omdrift, mens flere af de eksisterende græsarealer ville have

været opgivet. Det vil sige at MVJ har haft en betydning for, at engarealerne er blevet opretholdt.

Der er endvidere foretaget en sammenligning mellem de aftalearealer, der er græsarealer og de tilgrænsende naboarealer. Det har været muligt at sammenholde arealanvendelsen for disse arealer i 1990 og 1997, idet arealanvendelsen blev undersøgt i 1990 som led i en evaluering af MFO-ordningen⁹ (MFO-ordningen var forløberen for MVJ-ordningen). Det viser sig, at 22 % af de naboarealer, der i 1990 var vedvarende græs i 1997 er inddraget i omdriften eller opgivet. Sammenlignet

hermed har to af arealerne i aftalen ændret sig negativt (dvs. at aftalens betingelser ikke opfyldes). Denne sammenligning viser, at der er tale om en klar beskyttelseeffekt ved MVJ/MFO-ordningen.

I Vestsjællands amt kan vi ligeledes se, at MVJ har en beskyttende effekt på engarealer, idet der er flere landmænd, der ønsker at genoptage den landbrugsmæssige udnyttelse af engarealerne. I nogle tilfælde er arealerne så tilgroede, at der skal foretages en egentlig rydning inden arealet igen kan udnyttes til græsning. Denne rydning gives der også MVJ-tilskud til.

Der er foretaget driftsændringer på 109 ud af 199 undersøgte MVJ-græsaftaler. Ændringerne i driften betyder hovedsageligt en nedsættelse af forbruget af kunstgødning, men der er enkelte landmænd, der har ændret jordbearbejdning, stoppet med brug af pesticider og har skåret antallet af husdyr ned. Selv om mange har sat forbruget af kvælstof ned, må vi konkludere, at MVJ-ordningen har en begrænset miljøeffekt, da kvælstofreduktionen ikke er særlig stor, og da målet med MVJ-ordningen var at bidrage med at reducere kvælstofforbruget fra landbruget i forbindelse med vandmiljøplan I¹⁰.

Etablering af "våde enge"

Etablering af våde enge skal ses som en mulighed for at få genskabt nogle af de engarealer, der er i dag er inddraget i omdriften og for at få mere

vand i landskabet. Arealerne kan blive af stor værdi for natur og landskab.

Genopretning af våde enge er en del af Vandmiljøplan II (VMP II), der blev vedtaget i februar 1998. Målet med VMP II er at opfylde EU's nitratdirektiv, der har til formål at nedbringe og forebygge forurening af vand med nitrat fra landbruget. Det har været nødvendigt med en ny vandmiljøplan, da vandmiljøplan I ikke kunne opfylde kravene om at bidraget fra landbruget skulle reduceres med 100.000 tons kvælstof¹¹.

Med VMP II skal der i perioden 1999 til og med 2003 ske en reduktion på 37.000 tons kvælstof, hvor etablering af våde enge blot er et af en række initiativer. Målet er, at der skal etableres 16.000 ha våde enge, hvilket svarer til en nedgang i udvaskningen på 5600 tons pr. år¹² (i Fig. 6 gives en forklaring på hvorledes kvælstofudvaskningen kan nedsættes). Landbruget har været med i forhandlingerne om VMP II og har accepteret, at der skal etableres 16.000 ha våde enge frem for en generel kvælstofafgift.

Alle amter havde d. 1. juli 1999 vedtaget et regionplantillæg, hvori de potentielt egnede arealer til etablering af våde enge er udpeget. Udpegningen betyder, at der ikke må opføres anlæg og byggeri, som kan hindre muligheden for at kunne etablere våde enge. Der er på landsplan udpeget 120.000 ha, dvs. at der skal etableres våde enge på lidt mere end 10 % af det udpegede areal.

Fjernelse af kvælstof i de våde enge foregår ved en såkaldt denitrifikation. Kort fortalt er denne denitrifikation en bakteriel iltningsproces, hvor bakterierne anvender nitrat i stedet for ilt. Nitraten omdannes til frit kvælstof til luften og derved undgår man, at kvælstoffet føres til vandløbet og ud i de danske farvande, hvor det giver problemer med algevækst.

Fig. 6. Kvælstoffjernelse i de våde enge.

Det er amterne, der har ansvaret for etableringen af de våde enge, mens et udvalg, der består af repræsentanter fra Miljø- og Energiministeriet og Fødevareministeriet godkender og bevilger midler til gennemførelsen. For at et projekt kan blive til en realitet skal en forundersøgelse vise om projektet lever op til kriterierne om at,

- der skal ske en fjernelse af 200-500 kg N pr. ha pr. år
- genskabe en naturlig hydrologi i større samlede områder
- have positiv effekt på det vilde plante- og dyreliv
- der må ikke ske en nettoudvaskning af fosfor og okker¹³.

Desuden kan projektet kun gennemføres med lodsejernes accept, idet man kun i yderste konsekvens vil foretage ekspropriation.

For at få genskabt den naturlige hydrologi, kan man anvende følgende muligheder:

- slukke for pumpen på arealer, der er afvandet
- fjerne dræn og grøfter, udlede drænvand fra højtliggende arealer til lavbundsarealer
- opstemme og genslynge vandløb
- undlade grødeskæring.

Når et projekt er gennemført skal det henligge som et permanent vådområde, der ikke må sprøjtes, gødskes eller omlægges, og arealerne skal enten afgræsses, udnyttes til høslæt eller henligge urørt.

Lodsejerne skal kompenseres for det landbrugsmæssige tab, som et projekt vil medføre. Kompensationen kan bestå i en engangskompensation, en MVJ-aftale, jordfordeling eller salg af jord. Hvilken form for erstatning den enkelte landmand vælger afhænger helt af hans driftsform og fremtidige ønsker. Der kan max. gives 25.000 kr. pr. ha, og det skal udover at dække kompensationen til landmanden endvidere dække anlægsudgifter mv.

Foreløbigt er der på landsplan givet tilsagn om midler til forundersøgelse og gennemførelse af projekter på hhv. 5500 ha og 1150 ha (inkl. forundersøgelser) (april 2000¹⁴). Landbrugets organisationer er sammen med amterne indstillet på at nå målet, men et af de største problemer har hidtil været den økonomiske kompensation, som landmændene finder for lav, og det kan måske komme til at betyde at målene ikke nås.

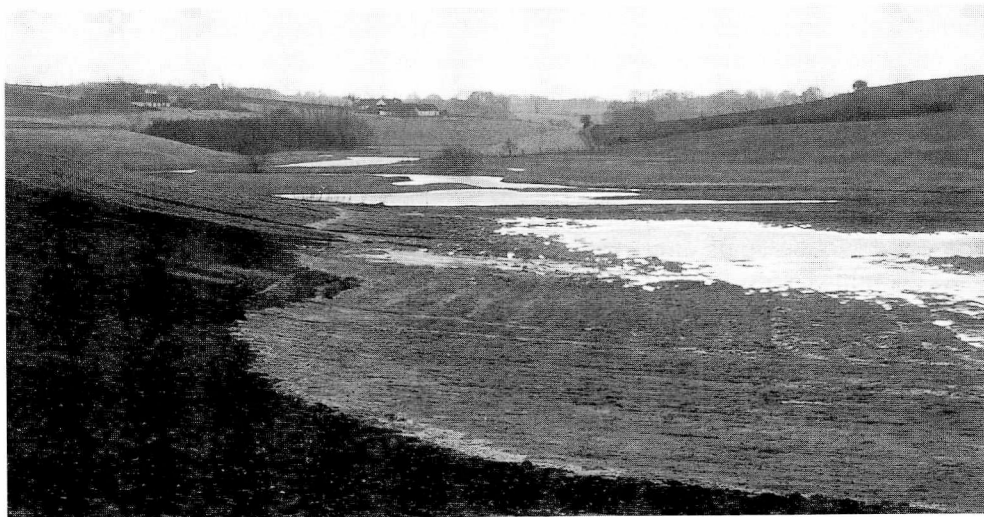

Fig. 7. Et eksempel på hvorledes våde enge kan komme til at se ud. Her er dog tale om rigelige mængder nedbør i foråret. Foto: Jan Krause Pedersen.

Natur-, landskabs- og kulturhistoriske værdier ved etablering af våde enge

Som omtalt tidligere er et af kriterierne til etablering af våde enge at naturkvaliteten øges. På værdifulde naturbeskyttede arealer vil betingelserne for flora og fauna ændre sig så markant, at arterne vil forsvinde, og der skal derfor ikke etableres våde enge på disse arealer. Derimod vil det sandsynligvis give en naturmæssig gevinst at etablere våde enge på kulturrenge, der i forvejen tilføres næringsstoffer eller på arealer i omdrift, hvor alene ekstensiveringen vil betyde en naturmæssig gevinst. Dog skal man vide, at det vil tage lang tid før der evt. vil indfinde sig sjældne arter, både på grund af et højt kvæl-

stof- og fosforindhold i jorden, og fordi der kun findes få frø fra eng- og moseplanter i jorden¹⁵. Naturrådet anbefaler at kravet om, at kvælstofjernelse i projektområderne på 200-500 kg N/ha/år skal nedsættes, da den er en barriere for en høj naturkvalitet i de våde enge¹⁶.

Det er naturligt, at våde enge etableres ud fra naturgivne forhold, hvilket vil sige at det bl.a. er pumpede arealer, der gøres mere våde, mens engarealer ikke gøres mere våde end de tidligere har været. Derved bevares naturværdierne på disse engarealer. Den efterfølgende drift af arealerne skal tilpasses de lokale forhold således, at vedvarende græs så vidt muligt fortsat bliver afgræsset, mens naturen selv kan få lov at udvikle sig

på tidligere omdriftsarealer.

Ved at lave våde enge påvirker man landskabet afhængig af hvor de etableres, hvorledes de udnyttes og hvorvidt der indgår tekniske anlæg i forbindelse med genopretningen. Generelt er mere vand i landskabet positivt. Nogle steder fx på omdriftsarealer vil etableringen have en positiv effekt i form af et nyt landskabs-element. I ådale vil et større sammenhængende naturområde skabe en visuel sammenhæng i landskabet, ligesom de kulturhistoriske værdier vil kunne forstærkes, hvor fx afvandede arealer igen sættes under vand. Andre steder vil etableringen af våde enge være negativ fordi det kan betyde mindre variation i landskabet eller være en barriere i landskabet, hvor urørte arealer vil hindre udsynet.

Det er vigtigt, når vi skal etablere våde enge, at overvejelserne omkring de natur-, landskabs- og kulturhistoriske værdier inddrages sammen med de øvrige kriterier til etablering af våde enge. Ellers vil de våde enge ikke forbedre landskabsbilledet og naturværdierne.

Afrunding

Som jeg allerede omtalte indledningsvis, spiller engen en vigtig rolle for samfundet. Engen er vigtig set ud fra et naturmæssigt synspunkt, fordi samfundet ønsker at bevare de sjældne arter, der kun findes her. Herudover er engene et vigtigt element i vores kulturlandskab som landskabs-element og kulturhistorisk værdi.

Amterne har forskellige muligheder for dels at sikre engene mod tilgroning og forbedring af plantesamfundet og dels at genskabe nogle engarealer. Selv om en stor del af engene er sikret gennem Naturbeskyttelsesloven er MVJ med til at sikre den fortsatte landbrugsmæssige udnyttelse af arealerne, og det er denne, der sikrer engene mod tilgroning og dermed opretholder engene naturmæssigt og landskabeligt. MVJ-ordningen har ligeledes været med til at genskabe vedvarende græsarealer, der tidligere var i omdrift. Disse arealer er sandsynligvis tidligere engarealer, der ikke længere er rentable i omdrift. Hvorvidt engarealer forsat vil blive udnyttet landbrugsmæssigt, om der vil blive omlagt flere arealer til vedvarende græs samt om de arealer, der er blevet omlagt i forbindelse med MVJ-ordningen forsat opretholdes afhænger af mange faktorer. Væsentlig er EU's landbrugspolitik, hvor fx. braklægningen er med til at bremse omlægningen til vedvarende græs, mens et faldende husdyrhold kan betyde en opgivelse af engarealerne, der vil føre til en tilgroning.

Med etablering af våde enge er det muligt at genskabe engarealer, men det er vigtigt at etableringen gennemtænkes således at det vil bidrage til et mere varieret landskab med større sammenhængende naturområder og give større naturværdier end i dag. Dog kan succesen udeblive, da en af de væsentligste barrierer for etablering af våde enge er, at kom-

pensationen ifølge lodsejerne er for lav.

Selv om det lykkes at opretholde eksisterende engarealer ved hjælp af MVJ-ordningen og få genskabt våde enge skal vi ikke gøre os forventninger om, at det er de samme enge, som vi havde, inden engene blev gødet og

vandet forsvandt i landskabet. Vi vil få skabt nye former for kulturlandskaber, som vil være en forbedring i forhold til det nuværende, hvis vi er bevidste om, at de eksisterende landskabs- og naturværdier ikke må forringes.

NOTER

1. Miljøministeriet, Skov- og Naturstyrelsen: *Vejledning om Naturbeskyttelsesloven*, København, 1993.
2. Larsen, S. N & Vikstrøm, T.: *Ferske enge – en beskyttet naturtype*, Miljø- og Energiministeriet, Skov- og Naturstyrelsen, København, 1995, s. 21-23.
3. På landsplan er antallet af kvæg faldet fra knap 3 mio. i 1970 til knap 2 mio i 1998. I Vestsjællands Amt har faldet i samme periode imidlertid været større. Her er antallet blevet halveret. (Danmarks Statistik, div. årgange).
4. Rådets Forordning (EØF) nr. 2078/92 af 30. juni 1992 samt Rådets Forordning (EF) nr. 1257/1999 af 17. maj 1999.
5. Fødevarerministeriet: *Vejledning om udpegning af særligt følsomme landbrugsområder*, København, 1997, s.7.
6. Strukturdirektoratet: *Årsberetning 1998*, København, 1999, s. 46.
7. Amtsrådsforeningen & Ministeriet for Fødevarer, Landbrug og Fiskeri: *Evaluering af administrationen af de miljøvenlige jordbrugsforanstaltninger (MVJ)*, København 1999.
8. Andersen, E., Primdahl, J. & Solvang, V.: *Miljøvenlige jordbrugsforanstaltninger og de Særligt Følsomme Landbrugsområder 1994-1996. Evaluering af MVJ-ordningens iværksættelse og betydning*, København, 1998.
9. Hansen, B. & Primdahl, J.: *Miljøfølsomme områder – Evaluering af MFO-ordningens iværksættelse og betydning*, København, 1991.
10. Andersen, E., Primdahl, J. & Solvang, V., 1998 (se note 8).
11. Miljø- og Energiministeriet: *Udkast til Kogebog for genopretning af vådområder*, in press
12. Miljø- og Energiministeriet: *Vejledning nr. 133 af 15 juli 1998 om regionplanlægning og landzoneadministration for lavbundsarealer, der er potentielt egnede som vådområder*, s.1.
13. Miljø- og Energiministeriet: *Bekendtgørelse nr. 966 af 16 december 1998 om kriterier for tildeling af økonomiske midler til genopretning af vådområder*.

14. Personlig kommentar ved Katrine Fabrisius, Skov- og Naturstyrelsen.
15. Christensen, H. & Nielsen H.: *Handlingsplan for "våde enge" - et udspil i debatten om genopretning af vandmiljøet*, Det økologiske Råd, København, 1999 og Tind, E. & Larsen S.: *Vådområdestrategien under Vandmiljøplan II - konsekvenser og muligheder for naturen*, arbejdsrapport nr. 1, Naturrådet, København, 2000 har beskæftiget sig indgående med naturkvaliteten i forbindelse med etablering af våde enge.
16. Tind, E. & Larsen S.: *Vådområdestrategien under Vandmiljøplan II - konsekvenser og muligheder for naturen*, arbejdsrapport nr. 1, Naturrådet, København, 2000, s. 6.

LITTERATUR

- Andersen, E., Primdahl, J. & Solvang, V.: *Miljøvenlige jordbrugsforanstaltninger og de Særligt Følsomme Landbrugsområder 1994-1996. Evaluering af MVJ-ordningens iværksættelse og betydning*, København, 1998.
- Bjørn, Claus (red.): *Det danske landbrugs historie bd. III, 1810-1914*. Landbohistorisk Selskab 1988.
- Christensen, H. & Nielsen H.: *Handlingsplan for "våde enge" – et udspil i debatten om genopretning af vandmiljøet*, Det Økologiske Råd, København, 1999
- Fødevarerministeriet: *Vejledning om udpegning af særligt følsomme landbrugsområder*, København, 1997.
- Hansen, B. & Primdahl, J.: *Miljøfølsomme områder – Evaluering af MFO-ordningens iværksættelse og betydning*, København, 1991.
- Jensen Kr. M & Jensen R.: *Kulturlandskabet i Borris og Sdr. Felding*. Geografisk Tidsskrift 78/79
- Larsen, S. N & Vikstrøm, T.: *Ferske enge – en beskyttet naturtype*, Miljø- og Energiministeriet, Skov- og Naturstyrelsen, København, 1995.
- Miljøministeriet, Skov- og Naturstyrelsen: *Vejledning om Naturbeskyttelsesloven*, København, 1993.
- Miljø- og Energiministeriet: *Bekendtgørelse nr. 966 af 16 december 1998 om kriterier for tildeling af økonomiske midler til genopretning af vådområder*.
- Miljø- og Energiministeriet: *Udkast til Kogebog for genopretning af vådområder*, in press
- Miljø- og Energiministeriet: *Vejledning nr. 133 af 15 juli 1998 om regionplanlægning og landzone administration for lavbundsarealer, der er potentielt egnede som vådområder*.
- Rådets Forordning (EØF) nr. 2078/92 af 30. juni 1992 om miljøvenlige produktionsmetoder i landbruget samt om naturpleje.
- Rådets forordning (EF) nr. 1257/1999 af 17. maj 1999 om støtte til udvikling af landdistrikterne
- Strukturudvalget: *Årsberetning 1998*, København, 1999.
- Amtsrådsforeningen & Ministeriet for Fødevarer, Landbrug og Fiskeri: *Evaluering af administrationen af de miljøvenlige jordbrugsforanstaltninger (MVJ)*, København 1999.
- Tind, E. & Larsen S.: *Vådområdestrategien under Vandmiljøplan II - konsekvenser og muligheder for naturen*, arbejdsrapport nr. 1, Naturrådet, København, 2000.
- Danmarks Statistik: *Landbrugsstatistik*, diverse årgange.